

UDK 296 (497.6) "14/19"
Pretisak

JEVREJSKI HOD KROZ BOSANSKU ISTORIJU*

Boris Nilević

Članak se bavi historijom Jevreja od njihovog dolaska u Bosnu do kraja 20. stoljeća. Analiziran je njihov društveno-politički i ekonomski položaj u Bosni i Sarajevu u vremenu tolerancije i netolerancije, ali i detalji o čuvanju sefardske španske klasične baštine. Posebno je istaknuta vezanost Jevreja za Bosnu i nakon odlaska iz Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Osmansko carstvo, Bosna, Sarajevo, Jevreji, Sefardi, Aškenazi, Muzej Jevreja u Sarajevu, Haggada.

Dolazak u Bosnu

Jak priliv Jevreja u balkanske zemlje, koje su tada bile pod osmanskom vlašću, dešava se krajem XV stoljeća, poslije oslobođenja Španije od Mavara. Od časa kada je Španija došla pod vlast katoličkih valadara i kada više nije bilo nikakvih obzira prema narodima druge vjere za eventualnu političku saradnju, katolička reakcija počinje naročito da djeluje. Njene su žrtve u prvom redu takozvani *maranos*, Jevreji koji, mada i pokršteni, ne izgledaju inkviziciji dovoljno pouzdani, a onda i svi drugi inovjerci odreda. Progoni Jevreja uzimaju sve više maha i dovode najposlije do najoštrijih mjera, zbog kojih počinje njihovo iseljavanje u masama i bježanje, naročito u zemlje osmanskog sultana, gdje se prema ovom narodu postupalo najčovječnije.

Načelan karakter imala je izjava osvajača Carigrada, Srbije i Bosne, sultana Mehmeda el Fatiha (1451-1481) kojom je odmah po zauzeću Carigrada

* Rad je objavljen u listu *Bosanska vila – Nova serija*, br.13. 1998. Sarajevo: SPKD "Prosvjeta". 41-44.

zagarantovao sva prava u svojoj državi hrišćanima i Jevrejima koja su im šerijatom priznata. Tom prilikom sultan se obratio Jevrejima riječima: „Slušajte vi Jevreji koji živite u mojoj državi, svaki od vas može doći ako hoće u Carigrad i može reći ostalim sunarodnicima da ovdje ima utočište“.² Jevreji u Smirni su bili tako dobro primljeni da su u vrijeme sulatana Sulejmana Veličanstvenog, oko 1550. godine, pozvali svoje sunarodnike da dođu iz Francuske u Sulejmanovo Carstvo. Mnogi su to i uradili i bili su tako brojni da su u Izmiru osnovali sinagogu.

Prvi pomeni o Jevrejima u Bosni potiču od polovine XVI stoljeća, iz kadijskih šerijatskih sidžila u Sarajevu (1557, 1565. g.), a u kojima oni traže naplatu nekih svojih dugovanja. U izvoru iz 1565. godine stoji da je u Sarajevu tada postojala Jevrejska opština.

Sljedeći bitan datum je 1580/1581. godina, kada je Sijavuš Paša Atika dao saglasnost za naseljavanja ovog naroda u “Sijavuš-pašine Daire” na prostoru gdje se sada nalazi Muzej Jevreja Bosne i Hercegovine, vrlo blizu starom centru Sarajeva Baščaršiji. Isti taj prostor je poznat i pod nazivom “Čivuthana” ili “il Kortižu” (na ladinu “dvorište”), a u susjedstvu je već 1581. godine izgrađena i prva sinagoga, koja je bila pokušaj vjerne kopije sinagoge iz Toleda.

Postoje i stariji izvori o Jevrejima na ovim prostorima. Benedetto Ramberti, tajnik mletačke vlade, prošavši 1534. godine kroz manastir Mileševa, bilježi da ovoj bogomolji veću milostinju daje muslimanski i jevrejski živalj negoli hrišćani, jer zahvaljujući moštima sv. Save, Mileševa zrači i kao mjesto religijske nade pobožnom svijetu raznih vjera.³

Društveno-politički položaj pod otomanskom vlašću

Društveno-politički položaj Jevreja u Bosni, kao i u čitavom Osmanskom imperiju, bio je specifičan. Pored osnovne staleške podjele na *asker* i *raju*, u ovom Carstvu postojali su i razni društveni međuslojevi. Jedan takav specifičan međusloj predstavljali su i Jevreji. Njihov društveni položaj bio je znatno povoljniji od položaja zavisne, feudalnim obavezama opterećene raje, pa čak i od položaja raje koja je zbog izvjesnih usluga osmanskoj državi uživala određene povlastice. Jevreji su bili lično slobodni, uživali su slobodu kretanja i

¹ Sućeska A. 1995. 35.

³ Nilević B. 1995. 48.

trgovanja u Bosni, kao i u granicama Osmanskog imperija. Sultani su se starali da im tu slobodu omoguće i kod svojih susjeda – Dubrovčana i Mlečana.

Centralna vlast u Stambolu ih štiti zakonima i fermanima koji im se daju od prilike do prilike. Međutim, nije ih uvijek u mogućnosti zaštititi od samovoljni valija i drugih pojedinaca. Zbog toga su bili izloženi čestom globljenju. Ali, uglavnom, Jevreji se drže uz vlast i ne žele nikada da izazivaju podozrenje. Pogotovo nikada neće da učestvuju u pokretima političke naravi ili u opasnim ustancima, tako čestim u bosanskoj prošlosti. Njihove glavne kolonije su u mjestima gdje su središnje osmanske vlasti koje im mogu dati brzu i efikasnu pomoć.

Osmansko-turski izvori pokazuju da su Jevreji od dolaska u Bosnu mogli slobodno da obavljaju svoje vjerske obrede. U nekoliko sarajevskih hamama (Gazi Husrev-begov, Firuz-begov, Isa-begov) postojali su bazeni za obavljanje *teville*, ritualnog pranja. U te bazene koji su se nalazili u zasebnim prostorijama nije mogao niko ulaziti osim Jevreja. Bazen za *tevillu* u ženskom odjeljenju Gazi Husrev-begovog hamama postojao je sve do 1939. godine.

U Bosni su Jevreji uvijek bili uz osmansku vlast. Tako su postupali nešto iz zahvalnosti za dobar prijem, a nešto iz potrebe da ne budu ometane u poslu. Međutim, i na njih su se odnosila neka ograničenja, koja su ih, kao i ostale nemuslimane, stavljala u neravnopravan položaj prema muslimanima. To se na prvom mjestu odnosi na nošnju, koja je morala biti drugačija od muslimanske. To se odnosi i na boju obuće, na vrstu odjeće, potom nisu smjeli jahati konje kroz grad, niti su imali pravo da nose nož i drugo oružje. Isto tako, Jevreji nisu mogli, u pravilu, da pod jednakim mogućnostima kao i muslimani svjedoče pred kadijom.

XX vijek – vrijeme netolerancije

Nakon vremena tolerancije, dolazi i do vremena nesporazuma sa krvavim posljedicama. Tu se misli prije svega na naše, dvadeseto stoljeće. Austro-ugarske vlasti su 1913. godine, u želji da spriječe dolazak radikalnijih srpskih elemenata u Sabor, unijeli u spiskove birača srpsko-pravoslavnog izbornog kotara I kurije, II izbornog reda, sve Jevreje koji su plaćali više od 500 kruna direktnih poreza, što je bio jedan od uslova za pravo glasa u pomenutom izbornom razredu. Ovim bi se potezima ojačala srpska grupa u Saboru koja bi bila sklona da učestvuje u provladinoj radnoj većini.

Uplitanje jevrejskih birača u izbornu borbu među Srbima izazvalo je žestoku reakciju predstavnika radikalne srpske opozicije. Tako se u *Narodu* od 17. (30.) VIII 1913. godine pojavio vrlo oštar osvrt na političku i privrednu djelatnost Jevreja u BiH pod naslovom "Naši Jevreji". Napad je bio popraćen optužbama za "beskrupuloznost" i odsustvo moralnih obzira u privrednom poslovanju Jevreja, ali je težište bilo na kritici njihovog političkog držanja. Jevrejima se prebacivalo da bezuslovno pristaju uz vladu i da to znaju da naplate i u političkom i privrednom pogledu. Kao primjer za ovo, navedeno je kako su Jevreji, i pored svoje malobrojnosti, na račun Srba predstavljani u Saboru, te da se najbolji poslovi povjeravaju njima. Člankopisac zagovara da se Jevrejima odgovori tako što bi Srbi sproveli u život devizu "svoj svome".⁴ Kako su Srbi glavni potrošači svega čime Jevreji trguju, ovu devizu trebalo je, po autoru, ostvariti do kraja.

Karakteristično je da se autor pomenutog napisa ograđuje od antisemitizma i ističe da su Srbi u BiH potpuno liberalni u odnosu prema Jevrejima, te da ne pokazuju ni najmanjeg znaka rasne mržnje ili vjerske netolerancije. On se samo zauzimao za adekvatan srpski odgovor na jevrejske izazove.⁵

Vjerski momenat je uvjetovao da se i muslimani u BiH, poput onih u ostalim islamskim zemljama, negativno odrede u odnosu na strateški cilj cionističkog pokreta za osnivanje jevrejskih kolonija i stvaranje jevrejske države na tlu Palestine na račun palestinskih Arapa. U tom cilju su u tijesnoj saradnji Islamska vjerska zajednica i Jugoslavenska muslimanska organizacija početkom 1925. godine pozivali muslimane da generalnim bojkotom jevrejskih privrednika ekonomski ruiniraju Jevreje kako muslimanima "ubuduće ne bi mogli što gore učiniti".⁶ Međutim, ova ideja nije pala na plodno tlo, jer širim, u prvom redu ekonomskim i socijalnim interesima muslimana, nije odgovaralo da na vjerskoj i etničkoj osnovi zaoštravaju odnose i dolaze u otvoren sukob sa Jevrejima. Prije svega, nije se mogao zanemariti fakat da je znatan broj muslimanskih radnika i namještenika bio zaposlen u jevrejskim preduzećima, radnjama i ustanovama, čije bi otpuštanje s posla izazvalo krupne socijalne i političke posljedice. Potom, između muslimanske i jevrejske buržoazije ostvarena je živa poslovna saradnja, jer se Jevreji javljaju u ulozi povjerilaca

⁴ Juzbašić Dž. 1995. 105.

⁵ Isto.

⁶ Miličić B. 1995. 149.

značajnog dijela muslimanskog poslovnog svijeta. Procijenjeno je da su im početkom 1925. godine muslimanski privrednici dugovali više od 100 miliona dinara. Ekonomski vodeća struktura muslimanskog naroda bila je protivnik ekonomske borbe u političke svrhe i nije slučajno da je baš u toku afere bojkota zapažena pojačana poslovna aktivnost između muslimanskog i jevrejskog privrednog svijeta. Tako ta kratkotrajna antijevrejska kampanja nije imala dubljih posljedica po tradicionalno solidne odnose između muslimana i Jevreja.

Da je to tako pokazuje i gesta najplemenitijih i najkuražnijih među sarajevskim i bosanskim muslimanima koji su u svojim rezolucijama iz godine 1941. (sarajevska od 12. septembra, banjalučka od 12. novembra), izlažući se pri tom smrtnoj opasnosti i svakom drugom progonu, tražili od tadanjih NDH vlasti da se prestane sa ubijanjem i pljačkanjem njihovih sugrađana Jevreja i Srba, te da se na svaki način zaštite njihovi životi i njihova imovina. Samo u toku rata živote je izgubilo oko 9.000 Jevreja u BiH od 12.000 zatečenih na njenom tlu 1941. godine. Stradavali su na prostoru od Sarajeva, otoka Paga, pa do Aušvica.

Na udaru se našla i sva roba iz jevrejskih radnji. Njene zalihe su nestajale preko noći, pa je prodavana po švercu na crnoj berzi po višestrukim cijenama.

Primitivni nagoni nisu zaobišli ni vrijednosti kao što su biblioteke, stare knjige, arhivi, umjetnička djela, kako pojedinih Jevreja, tako i njihovih organizacija, kao na primjer, Jevrejske sefardske opštine u Sarajevu. U to su spadale i dragocjenosti u nakitu i plemeniti metali.

Privredna aktivnost Jevreja

Kada se govori o Jevrejima, onda je to kazivanje o visoko urbanom narodu za uzor. Dolazak Sefarda u naše krajeve obogatio je Bosnu u više oblasti: u ekonomiji, prosvjeti, kulturi, medicini i mnogim drugim sferama ljudskog djelovanja. U osmansko-turskom vremenu, naročito je mnogo ljekara iz njihove sredine. Polovina dubrovačkih ljekara jevrejskog su porijekla, a slično je i u Bosni.

Doselivši na naše prostore, Jevreji su se uklapali u već ranije utvrđen sistem trgovine. U njega su unosili donesena materijalna sredstva i, naročito, svoje sposobnosti. Njihova uloga bila je osobito značajna u spoljnoj trgovini, zbog toga što su Jevreji bili povezani sa drugim jevrejskim naseobinama i pojedincima širom Osmanskog Carstva, a i izvan njega. Jevreji su najviše svojih

poslova obavljali preko Dubrovnika, a od konca XVI stoljeća, kada je otvorena splitska skela, orijentisali su se na trgovinu sa Venecijom i drugim italijanskim gradovima preko Splita.

Vremenom, jevrejski trgovci dobivaju sve veći značaj. Oni su kao vješti trgovci podigli svoj ugled i uspjeli steći i osjetan uticaj. Oni su vjerovnici bosanskih paša i turske administracije, uvijek pohlepnih i za novac i gotovo redovno oskudnih. Jevreji čak kreditiraju i pravoslavne vladike u Bosni, osobito sarajevskog, i taj dug, koji se nakupio za izvjestan broj godina XVIII stoljeća, iznosi zamašnu sumu od 22.145 groša.

U periodu austrougarske vladavine, pristigli Jevreji iz Monarhije – Aške-nazi, koji su se proširili po bosanskohercegovačkim gradovima, uz ostalo, javljaju se i kao osnivači prvih industrijskih preduzeća u zemlji, a u procesu brze urbanizacije uključuju se u modernu izgradnju stanova, naročito u Sarajevu.

U Sarajevu je uoči Drugog svjetskog rata bilo oko 400 jevrejskih trgovačkih radnji i oko 300 zanatskih, kao i nekoliko većih industrijskih preduzeća, te dvije jevrejske banke. Do 1941. godine sve te trgovačke radnje bile su relativno dobro snabdjevene i u njima su zatečene, za tadašnje prilike velike zalihe raznovrsne robe.

Čuvari španske klasične baštine

Zauzeti trgovinom i praktični ljudi, onovremeni Jevreji se nisu mnogo bavili knjigom i naukom. Iz njihovih redova zadugo nema nijedne osobe koja bi stekla veći glas svojom znanošću. Sefardski Jevreji, kazuju Kalmi Baruh, veoma su „skupo platili lagodno i udobno življenje u Osmanskom Carstvu – jer su se asimilirali“.⁷ Došli su iz „velike kulture, prvo arapsko-jevrejske, arapsko-jevrejskog zlatnog veka u Španiji, zatim te iste visoke kulture održavane u kršćanskoj Španiji. Veoma, veoma brzo su svoju kulturu zaboravili, utopili se u levantski život, bili jedna zatvorena, konzervativna mala zajednica u svim mestima u kojima su stanovali“.⁸ Ali je zato ovaj narod sačuvao svoje molitve na hebrejskom i donekle aramejskom. Sefardski Jevreji sačuvali su još nešto što je čudno, španski jezik, pretklasični jezik Španije, te Španci danas iz jevrejskih izvora, tih bosanskih, makedonskih, grčkih, turskih Jevreja, porijeklom iz

⁷ Njerber E. 1989. 15-30.

⁸ Isto.

Španije, uče porijeklo svoga jezika, mada su 1492. godine te iste Jevreje istjerali iz zemlje, koju su ovi veoma voljeli. I što još važnije, Jevreji su sačuvali još jednu veoma bitnu baštinu, i to je u Bosni osobito došlo do izražaja – sačuvali su ogromni španski *romansero* iz XII i XIII stoljeća. Sačuvali su ga i očuvali do današnjih dana.⁹

Ipak duhovni, religijski smisao je ostao u jednom konzervativizmu religijskom, gdje velikog duhovnog stvaranja, nažalost, nije bilo. Poznato je i to, da u tim našim sredinama nije bilo ni izučavanja Talmuda, kao što je bilo u ostalim dijelovima jevrejstva. Tako iz historije znamo da je, recimo, sarajevska zajednica često u svojoj prošlosti (sve do druge polovine XVIII st.) morala rabine dovoditi iz srednje i istočne Evrope, jer oni svojih ozbiljnih rabinskih škola – takozvanih *ješiva* – nisu ni imali. Talmud, kao predmet izučavanja dijalektičkog učenja i izoštavanja misli i učenja jevrejske tradicije, bio je u ono vrijeme veoma rijedak u Sarajevu i ostalim mjestima u BiH. Nasuprot tome, kako kaže Kalmi Baruh, kod sefardskih Jevreja koji su “skupo platili lagodno i udobno življenje u Osmanskom carstvu – jer su se asimilirali”, nastala je i razvijala se Kabala. To je jevrejska mistika, glavna duhovna preokupacija muškaraca, koji su počeli u Bosni, Makedoniji i Srbiji priređivati mističarske liturgije, a najpoznatiji kabalista je Kajon. U tu svrhu su pisali posebne kompendijume, brevijare, koji su se sastojali iz citata iz Starog zavjeta, Zohara – osnovne knjige Kabale, te raznih drugih kabalističkih knjiga.¹⁰

Međutim, prateći jevrejski hod kroz bosansku historiju možemo suditi da su oni svakako spadali u onaj kulturniji i obrazovani sloj šarolikog bosansko-hercegovačkog društva. Prosvjetna djelatnost *La Benevolentije* bila je posebno plodotvorna u širenju pismenosti, pa su Jevreji u BiH među svim konfesijama bili najpismeniji. Iz reda ovog naroda su i Samokovlija, Ozmo, Šnajder, Baruh, Danon i niz drugih istaknutih djelatnika na duhovnom polju.

Sefardi su u svom prtljagu donijeli u Sarajevu i jedno remek-djelo jevrejske i svjetske umjetnosti, nadaleko znamenitu *Haggadu*. Ovaj jevrejski manuskript, poznati rad španske iluminatorske umjetnosti zrelog XIV stoljeća, donesen je u Bosnu u XVI vijeku. Od 1894. godine nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. O ovom bogato ukrašenom rukopisu je širom svijeta objavljena brojna literatura.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

Vežanost za Bosnu

Genocidom izvršenim nad ovim narodom u toku Drugog svjetskog rata, dobrotno su presječeni korijeni njegovog života i daljeg opstanka. Međutim, važno je napomenuti da se od preživjelih preko 80% vratilo u Bosnu i Sarajevo.

Po formiranju države Izrael, 1948. godine, znatan broj ovog svijeta se iselilo u tu državu, zadržavajući pri tome jugoslavenski i bosanski identitet, jezik i običaje, tako da je u Izraelu i danas vrlo aktivno udruženje Jevreja bivše Jugoslavije.

Mada je bivša Jugoslavija bila među prvim državama koje su priznale novonastalu državu Izrael, nakon bliskoistočnog rata 1967. godine diplomatski odnosi između dvije zemlje su prekinuti, i do danas nisu uspostavljeni niti sa jednom od novonastalih država na ovom južnoslavenskom području, sa izuzetkom Slovenije.¹¹ Međunarodnim priznanjem Bosne i Hercegovine 1992. godine, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine je bez ikakvih poteškoća primljena u sve međunarodne jevrejske institucije: Svjetski jevrejski kongres, Evropski jevrejski kongres, Evropski savjet jevrejskih zajednica, te se redovno uključuje i pojavljuje na svim međunarodnim skupovima, predstavljajući mladu novonastalu državu Bosnu i Hercegovinu.

U političkom smislu, jevrejski svijet je od samog početka rata 1992. godine u Bosni i Hercegovini bio na strani Bosne, a ova podrška na političkom planu bila je popraćena i humanitarnom pomoći, koja je upućivana ili direktno, ili preko sarajevskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolentia* koje cijelo vrijeme rata pomaže ugroženom stanovništvu, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost.

Po nastupanju mira u Bosni i Hercegovini 1995. godine, jedan broj Jevreja koji su u početku ratnih aktivnosti napustili zemlju, počeo je da se vraća, i po riječima gospodina Jakoba A. Fincija, predsjednika Jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva *La Benevolentia*, taj trend uzima sve više maha.¹²

¹¹ Finci J. A. 1996. 233-234.

¹² Isto. 234.

LITERATURA

- Sućeska A. 1995. "Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija – Turaka". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 33-46.
- Nilević B. 1995. "Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 47-56.
- Juzbašić Dž. 1995. "Nekoliko napomena o Jevrejima u BiH u doba austrougarske uprave". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 93-110.
- Miličić B. 1995. "Jevrejsko socijalističko društvo Poale Cion u Sarajevu 1919-1929". *Zbornik radova Sefard 92*. Sarajevo: Institut za istoriju – Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine. 145-171.
- Njerber E. 1989. "Istraživanje misli Jevreja. Društvena misao u Bosni i Hercegovini". *Odjek br. 18*. Revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja. Sarajevo: Odjek. 15-30.
- Finci J. A. 1996. "Bosna i jevrejski svijet". *Zbornik radova - Bosna i svijet*. Sarajevo: Institut za istoriju. 231-235.

SUMMARY

THE JEWISH PATH THROUGH BOSNIAN HISTORY

After their expulsion from Spain, the Jews found shelter in the lands of the Ottoman Empire. Special hospitality was offered to them by the Sultan Mehmed II El Fatih after he conquered Constantinople. This was the time when they arrived in Bosnia and Sarajevo. In the Ottoman Empire they had a privileged position, apart from some exceptions in regard to clothing, riding horses through towns etc. They engaged in craftsmanship, trade, banking, industry, and other pursuits which improved the Bosnian society. From other free professions most of them were doctors. More than one half of all doctors in Bosnia and Dubrovnik were of Jewish descent. During the Second World War they were subjected to genocide. From 12000 Jews in Bosnia and Herzegovina in 1941, 9000 of them lost their lives until the end of the war. Apart from human losses, they also suffered great material damage. With the creation of the state of Israel, many of them moved to the Middle East. The war waged from

1992 to 1995 additionally reduced the number of Jews in Bosnia and Herzegovina. Only a small number of them returned. Jewish communities today exist in major cities of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo, Mostar, Banja Luka). The Jewish community of Bosnia and Herzegovina is a member of many World and European Jewish associations. The Jews from Bosnia and Herzegovina cherish their memories of their old homeland in their societies in Israel. The National Museum in Sarajevo proudly keeps and preserves the *Haggadah*, a master piece of Jewish and World art, a Jewish manuscript which is a representative of the famous Spanish illumination art of the second half of the 14th century. The *Haggadah* was brought to Bosnia in the 16th century.

Key words: The Ottoman Empire, Bosnia, Sarajevo, Jews, Sephardim, Ashkenazim, The Jewish Museum in Sarajevo, Haggadah